

אגרת מכת"י מאת רבי שמשון מורפורגו שנשלחה אל הרמח"ל לפני תחילת הפולמוס, ומשמעותה

מבוא
האגרת
משמעותה

מבוא

רבי שמשון מורפורגו (להלן: רש"מ) היה מגדולי חכמי איטליה הנודעים בדורו. נולד בשנת תמ"א¹, ולמד תורה מפי כמה מחכמי איטליה במקומות שונים. סמוך לשנת תנ"ח הגיע לפדובה ולמד רפואה ומדעים באוניברסיטה הנמצאת בה. בשנת ת"ס הוכתר "בכתר הרפואה והפילוסופיה" מאוניברסיטת פדובה. הוא אף חיבר ספר ברפואה וספר בפילוסופיה. נראה שהמשיך לגור בעיר, ובסוף שנת תע"א עזב את פדובה ונתמנה לרבה של העיר אנקונה, תפקיד בו שימש עד לפטירתו ביום ראשון של פסח שנת ת"ק. ספרו 'עץ הדעת' שהוא ביאור על 'בחינות עולם' נדפס בחייו (ויניציאה, תפ"ד), וכן נדפסו במקומות שונים מעט תשובות שהשיב וכמה שירים שחיבר, אך ספרו הגדול שו"ת שמש צדקה נדפס על ידי בנו רק לאחר פטירתו (ויניציאה, תק"ג). נשאו ממנו בכתב יד חיבורים שונים, וכן פנקס אישי. בפנקס זה הוא רשם את האגרות ששלח לאישים שונים, וכן העתיק בו חלק מהאגרות שקיבל. מפנקס זה כבר נתפרסמו כמה וכמה אגרות בידי ישעיהו זנה² ומאיר בניהו³, ר' ישראל שטרן מלונדון פירסם ממנו המלצה של רש"מ, ובנו ר' בצלאל יוסף שטרן פירסם ממנו תשובה הלכתית⁴. פנקס זה

1 האמור בקטע זה מבוסס על מאמרו של מאיר בניהו, 'רבי שמשון מורפורגו, סיני, פד (תשל"ט), עמ' קלד-קסה, ושם גם הפניה לספרות נוספת.

2 ישעיהו זנה, 'חליפת מכתבים בין ר' משה האגוז ור' שמשון מורפורגו בענין נחמיה חיון וסיעתו', קבץ על יד, סדרה חדשה ב (יב), ירושלים, תרצ"ז, עמ' קנח-קצו.

3 במאמרו הנ"ל (הערה 1). בהערה 3 כתב בניהו: "כתב היד היה בספריית הקהילה באנקונה ועתה בידי ידידי הרב ד"ר יוסף לאראס, רבה של קהילת ליוורנו... ששלחו אלי לירושלים לשם עיון". בניהו בספרו כתבי הקבלה שלרמח"ל, ירושלים, תשל"ט, עמ' 199, מזכיר כתב יד זה וכותב: "ועתה לא ידוע מקומו". אגרת נוספת מהפנקס פרסם בניהו במאמרו 'ספר הוויכוח של רבי שמשון מורפורגו עם הכומר בינטילי', עלי ספר, ח (תשמ"ז), עמ' 87-94.

4 ר' ישראל שטרן, הדפיס, לרגל שמחות משפחתיות, שתי חוברות קטנות עם פרסומים מכתבי יד שברשותו: 'קונטרס ורחמי וחי', לונדון, תשס"א, ובעמ' ד נדפסה ברכה לנישואים עם שיר מר' שמשון מורפורגו "מתוך תכריך אגרות ומכתבים שהעתיק הגאון רבי שמשון מורפורגו זצ"ל ממה

היה מצוי בספרייתו של ר"י שטרן, ועתה מקומו אינו ידוע⁵.

בפנקס זה נמצאות בין השאר כמה וכמה אגרות הקשורות לפולמוס רמח"ל. הרוב המכריע של האגרות הקשורות לפולמוס רמח"ל נתפרסם על ידי ש' גינצבורג מכתב יד שבו נאספו האגרות הקשורות לפולמוס⁶, אבל אוסף זה אינו כולל את כל האגרות, ומאז פרסומו נתגלו ונתפרסמו אגרות נוספות הקשורות לפולמוס⁷. מתברר שגם בפנקס של רש"מ קיימות כמה אגרות שלא נכללו באוסף שהיה בידי גינצבורג⁸, ועדיין לא פורסמו. עתה הגיעוני צילומים של האגרות הקשורות לפולמוס המצויות בכת"י זה, וכן של אגרת שכתב רש"מ לרמח"ל עוד טרם שפרץ הפולמוס. תודתי נתונה בזה למשפחת שטערן מלונדון שמסרו לי לזיכוי הרבים צילום של הפנקס, שהיה בזמנו חלק מגנזי "כנסת ישראל" של אביהם ר' ישראל שטערן ז"ל.

במאמר זה אני מפרסם את האגרת שכתב רש"מ לרמח"ל לפני פרוץ הפולמוס (היא נמצאת בפנקס בדף כא, ב; את שאר האגרות אפרסם א"ה בבוא העת). מאגרת זו אנו יכולים ללמוד על הקשר שהיה בין רש"מ לרמח"ל עוד מלפני הפולמוס. דומה שעל פי מה שנעלה בדיון זה, נוכל להבין את עמדתו של רש"מ כלפי רמח"ל במהלך הפולמוס. כדרכם של חכמים, לשונו של רש"מ מתובלת במליצות מחלקי פסוקים וגם מדברי חז"ל. לא ציינתי למקורות המליצות הללו, אלא אם כן היה נראה לי שיש קושי בהבנת המליצה. במקור מחולקת האגרת לשני קטעים בלבד, ואני חלקתיה עוד לנוחיות המעיין, וכן הוספתי פיסוק.

רמח"ל נולד בפדובה בשנת תס"ז. בהיותו בן י"ח בסוף שנת תפ"ה הוא סיים לכתוב את ספרו הראשון 'לשון למודים' כמנחה לרבו רבי ישעיה באסאן (להלן: רי"ב). הספר נדפס במנטובה בשנת תפ"ז. רי"ב שהיה אז רבה של פדובה, היה רבו המובהק של

שכתבו גדולי דורו אליו ומה שהשיב להם"; קונטרס פירותיך מתוקין, לונדון, תשס"ו, ובעמ' ו הדפיס המלצה של רש"מ. בנו, ר' בצלאל יוסף שטרן, הדפיס מכתב יד זה 'שיעור לישת עיסה דמצות והנחת פתיים לבדיקת חמץ', הגאון רבי שמשון מורפורגו זצ"ל, מוריה, רעט-רפ (תשס"ב), עמ' יח-כב (המבוא שם שנכתב כנראה בידי המערכת הורם מדברי בניהו הנ"ל הערה 1, אבל שמו נעלם).

5 'י גארב, מקובל בלב הסערה, תל אביב, תשע"ד, עמ' 145 כתב: "ראיתי הקלדה של כתב יד (באוסף שלא הגיע למכון לתצלומי כתבי יד), ובה כותב ר' שמשון מורפורגו [כצ"ל] באיגרת בלשון זו..." הקטע שהוא מצטט שם נמצא בפנקס זה.

6 פורסמו על ידי ש' גינצבורג בספרו 'ר' משה חיים לוצאטו ובני דורו, אסף אגרות ותעודות', תל אביב, תרצ"ז (להלן: אוסף). ר"מ שריקי הדפיס מחדש את האגרות בספר הנקרא: אגרות רמח"ל ובני דורו, ירושלים, תשס"א (להלן: אגרות).

7 ראה לדוגמה מאמרי, 'אגרת חדשה מפולמוס רמח"ל: ר' ישעיהו באסאן לר' יעקב כהן פאפירש', חצי גבורים, י (תשע"ז), עמ' תקפג-א'ה, ובהערה 8 נרשמו הפניות לאגרות חדשות נוספות.

8 בניהו (לעיל הערה 3) עמד על כך ונתן דוגמה קטנה.

הרמח"ל מאז ילדותו בשנת תע"ה ועד שנת תפ"ג, בה עזב רי"ב את פדובה ועבר לריגייו, שם שימש ברבנות עד לפטירתו בב' ניסן תצ"ט. בנוסף למד רמח"ל קבלה מפי ר' בנימין כהן (רב"ך) שהיה חמיו של רי"ב. רב"ך היה רבה של ריגייו משנת תמ"ב עד לפטירתו בסוף חודש שבט שנת ת"ץ. מסתבר שלימוד זה התקיים בעיקר בעזרת חליפת מכתבים, שהרי שניהם ישבו במקומות שונים. ואכן באוסף האגרות שפרסם גינצבורג מצויות כמה אגרות שנכתבו לפני שפרץ הפולמוס בתחילת שנת ת"ץ, והראשונה שבהן היא אגרת שכתב רמח"ל שישב בפדובה לרב"ך שישב בריגייו בכ"ג מרחשון שנת תפ"ז, ובה הוא מבקש שרב"ך יפרש לו עניינים שונים בקבלה. אגרת תשובתו של רב"ך נכתבה בי' בכסלו. יש להניח שהשניים החליפו ביניהם אגרות נוספות. מן הסתם החליף רמח"ל אגרות גם עם רבו רי"ב לאחר שזה עזב את פדובה בשנת תפ"ג⁹ גם לפני פרוץ הפולמוס, אבל טרם מצאנו אישור לכך. רוב האגרות הנמצאות באוסף נכתבו לאחר פרוץ הפולמוס, והן קשורות לפולמוס¹⁰, ובסופו של האוסף נמצאות כמה אגרות שנכתבו לאחר שרמח"ל היה כבר בארץ¹¹.

האגרת המתפרסמת כאן נכתבה לרמח"ל על ידי רש"מ בראשית שנת תפ"ה, כמענה לאגרתו של רמח"ל. כאמור, בדרך כלל רש"מ העתיק בפנקסו את האגרת שנשלחה אליו ואחריה העתיק את תשובתו, אך דומני שעשה כן רק באגרות שנשאל בהן שאלה הכוללת דיון הלכתי. מכל מקום האגרת שכתב רמח"ל שעליה השיב רש"מ אינה נמצאת בפנקס, אך מדבריו של רש"מ עולה שבאגרת ביקש רמח"ל כי רש"מ ימליץ אצל מנהיגי אנקונה על שליח צפת שעושה עתה את דרכו מפדובה. שמו של השליח לא נזכר, אבל דומה שאנו יכולים לזהותו - מדובר ככל הנראה בר' דניאל קאפסוטו¹². קצת ראייה לכך היא העובדה שלאחר תשובת רש"מ לרמח"ל רשומה

9 ואכן באוסף, אגרת ד, עמ' יד-טז, היא אגרת שכתב רמח"ל לרי"ב בכ"ב באלול תפ"ט, ויהיא עוסקת בעניינים קבליים. אמנם היא נכתבה לאחר שפרץ הפולמוס, אבל עדיין אין בתוכנה איזכור לפולמוס, הואיל ובאופן מעשי הוא החל בשנת ת"ץ.

10 אמנם באוסף נכללו, בעמ' ח-ג, תקנות הישיבה של רמח"ל, אבל אלו אינן קשורות לפולמוס כמובן, ואין הן אגרות.

11 נחלקו הדעות בדבר זהותו של מאסף אוסף האגרות. לדעת גינצבורג מאסף הקובץ הזה הוא יוסף אלמנצי, סופר ואספן ספרים איש פדובה (תקס"א-תר"ך), ואילו לדעת מ' בניהו המאסף הוא רי"ב עצמו (כתיב הקבלה שלרמח"ל, לעיל הערה 3, עמ' 201). על פי שתי הדעות הללו מוסכם שהמאסף רצה לאסוף את כל האגרות הקשורות לרמח"ל, אלא שמטבע הדברים אגרות הפולמוס המרובות הן עיקרו של האוסף.

12 ראה, א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים, תשכ"א. הפרק העשירי, עמ' 408-461, מוקדש לשלוחי צפת בין השנים ת"א-תקל"ז. בעמ' 428-429 הוא כותב על ר' דניאל קאפסוטו שנשלח מצפת לאיטליה, סמוך לשנת תפ"ב, והוא מצטט משתי אגרות שנשלחו בעניינו מצפת, לערים פיסא ורוויגו.

בפנקס אגרת תשובה מאת רש"מ לר' אלישע מלויקין¹³ שאינה קשורה לענייננו, ואחריה אגרת ששלח רש"מ ל"כמוהר"ר דניאל קפאסטו שליח צפת תובב"א... לע"ע בעיר סינגאליה"¹⁴. האגרת נשלחה "בשליש אחרון לחודש מרחשון שנת וס' [דר] נשיא אלקים אתה"¹⁵ בתוכנו לפ"ק, לאחר שרש"מ קיבל את בקשתו של רמח"ל. אמנם באגרת עצמה כתב רש"מ: "בבוא לידי כתב המלך ממלכי רבנן כמהח"ר שמשון כהן מודון נר"ו ממנטובה, מליץ וממליץ בלשונו הטהור לשון של זהורית בעד מעכ"ת להקל מעליו טורח הדרך והוצאה מרשות גבוהה לרשות הדיוט... אזרתי כגבר חלצי ושנסתי מתני לעשות המוטל עלי" וכו', ואין רש"מ מזכיר בדבריו את אגרתו של רמח"ל שלדברינו אף היא נשלחה אליו באותו עניין, אלא רק את המלצתו של ר"ש מודון. אמנם הדבר מובן, שהרי ר' שמשון כהן מודון היה מרבני מנטובה הנודעים ורמח"ל היה אז בחור צעיר ולא מוכר, ואין לשים את שניהם בשורה אחת¹⁶.

רמח"ל עמד כנראה על טיבו של השליח בשהותו בפדובה ורצה בטובתו, ולכן כתב את האגרת לרש"מ. ניתן ללמוד מכאן על מידותיו של רמח"ל, שעשה מצידו כל מאמץ כדי לעזור לשליח, כולל כתיבת מכתב בעניינו. לכאורה תמוה שרמח"ל הצעיר, שעדיין לא יצא טבעו, פונה לרב מפורסם בעיר אחרת בבקשה מסוג זה, ברם קרוב לומר שרמח"ל ידע שהוא יכול לפנות לרש"מ בבקשה זו בגלל היכרותו הקודמת עמו. רש"מ היה מיווד עם ר' יעקב אביו של רמח"ל - הוא מציין באגרתו "והנני מחלה פניך הקירי" [ם] לפרוס רוב שלומות לידידי כנפשי אהוב ונעים הגביר אביך זה ילדך יצ"ו". כאמור לעיל, רש"מ חי בפדובה בשנים תנ"ח-תע"א¹⁷, וסביר מאוד שבמשך השנים האלו הוא קשר קשרים עם משפחת לוצאטו, שהיתה משפחה עשירה ומיוחסת. רש"מ אף חיבר שיר

13 נראה שבנו של ר' אלישע זה הוא ר' שבתי אלחנן דיל ויקיו (מהזקנים) החותם בכמה תשובות בפחד יצחק לר"י לאמפרונטי. ראה ב' כהן, 'מזכרת מחברי התשובות בספר "פחד יצחק"', בתוך: ספר היובל לכבוד פרופ' א' מארכס (בעריכת ד' פרנקל), ניו יורק, תש"ג, עמ' 55, מס' 155.

14 את שם הנמען כתב רש"מ בסוף האגרת, ומשם העתקת.

15 ברור שאי אפשר לכלול בגימטריה את האות ק במלה "אלקים", אלא יש לחשבה כאות ה. שיטה זו נפוצה, ראה לדוגמה בספרי עמודים בתולדות הספר העברי, בשערי הדפוס, ירושלים, תשע"ד, עמ' 380, מס' 7, ויש גם דוגמאות הפוכות, ראה שם עמ' 282, מס' 18. ואין בזה כללים קבועים. ברם, גם כך עולה שהשנה היא ת"א, וזה לא יתכן, שהרי האגרות בספר נכתבו לפי סדר כרונולוגי. על כן צריך לומר שיש כאן טעות, ורש"מ היה צריך לכתוב את האות ק כאות רגילה (או שיש לומר כך לגבי האות ה במלה "אתה").

16 לעיל הזכרנו שספרו הראשון של רמח"ל 'לשון למודים' נדפס במנטובה בשנת תפ"ז. על הספר הסכימו שניים מרבני מנטובה: ר' דוד פינצי ור' שמשון כהן מודון.

17 בניהו (לעיל הערה 1), עמ' קלו-קלז. מדבריו נראה שרש"מ עזב את פדובה בסוף שנת תע"א.

מיוחד לחתונת הורי רמח"ל¹⁸, ויתכן שהייתה לו היכרות גם עם זקנו של רמח"ל, וזו כוונתו באומרו על רמח"ל בתחילת דבריו¹⁹: "מזרע ישישי[ם], וחכמי חרשי[ם]".

יתר על כן, יתכן שהיה קשר ישיר בין רש"מ לבין רמח"ל הילד: כשרש"מ עזב את פדובה בסוף שנת תע"א רמח"ל היה כבן ארבע או חמש שנים, ויתכן שכבר אז הכיר בו רש"מ שהוא נועד לגדולות²⁰. אפשר אם כן שנשמר סוג מסוים של קשר ביניהם גם בשנים הבאות.

18 בניהו (לעיל הערה 1), עמ' קלח. השיר לא פורסם, והוא נמצא בכתב יד שהיה למראה עיניו של בניהו, ראה עמ' קלד הערה 3.

19 ראה גם הערה 37.

20 אפשר לעמוד על טיבו של ילד כבן ארבע כבן חמש שנים ולדעת כי הוא נועד לגדולות, שהרי חז"ל קראו על אביו ורבו בקטנותם את הפתגם המקובל בפי הבריות: "דאמרי אינשי: בוצין בוצין מקטפיה ידיע" (ברכות מח, א), וכתב רש"י שם: "בוצין, דלעת, ואית דגרסי מקטפיה, וקטף הוא שרף האילן, כלומר: משהו שהוא חונט ויוצא מתוך השרף, ניכר אם יהיה טוב". היינו, כבר בילדותם ניכר שיגדלו והיו חכמים. אלא שלא נתפרש לנו גילם של אביו ורבו. והנה על רמח"ל מצינו שנאמר עליו שבגיל י"ד שנים ידע את כל כתבי האר"י בעל פה (כך כתב ר"י גורדון באגרתו, ראה אוסף, עמ' יט; אגרות, עמ' כב. וראה גם דברי השבח שכתב ר"ב על רמח"ל, אוסף עמ' נט; אגרות, עמ' עו-עז). ואכן מ' בניהו סבור כי חיבורו הראשון של רמח"ל בשם "עשרה פרקי משנה" נכתב בשנת תפ"א, בהיותו בגיל י"ד. וכך הוא תומך את השערתו (בניהו, כתבי, לעיל הערה 11, עמ' 123-124): 'אמת, שחיבור מעין זה בידי נער הוא מן המופלאות, אבל לגבי רמח"ל אין זו מן הנמנעות. כתבי האר"י ידו מייששה בהם בבית רבו ר' ישעיהו באסאן, ונאמנים דבריו אלה של רבו שכתבם באגרתו לרבי ויניציאה בשישה שבטת ת"צ (אגרתו של ר"ב לעיל הע' 18): "וכל טובי היה בידו... ובהיותו מאיר ובא בבקר בבקר... מישש את כל כלי מצא מעט הכתיבות אשר חנן ה' אלי... ויקח גם מע"ץ החיים (מליצה על פי הכתוב בבראשית ג, כב: "ולקח גם מעץ החיים ואכל וחי לעולם", וכוונתו בזה לכתבי קבלה) ויאכל, אז רעיוניו פשטו בעמק הסודי"ם" (מליצה על פי הכתוב שם יד, י: "ועמק השידים בארות בארות חמר"). ר' ישעיהו באסאן לא עשה בפדובה אלא בשנים תע"ה-תפ"ב ובאותן שנים קיבל ממנו רמח"ל תורה. ידיעה זו הולמת יפה את עדותו של ר' יקותיאל גורדון שכתב באגרתו לווינה "כשהיה בן י"ד שנים היה יודע כל כתבי האר"י בע"פ, והיה נחבא אחורי הכלים ולא הגיד זה הדבר אף לאביו". אבל יש חולקים על דבריו של בניהו. כך כתב ר' מרדכי שריקי (בספרו רכב ישראל, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 17-18): 'שרמח"ל עיין בכתבי האר"י שהיו אצל רבו רבי ישעיה באסן בהיותו בפדובה - לא צריך הוכחה, הרב באסן והר"י גורדון גילו את זה. אולם להסיק מכאן ולשער שרמח"ל חיבר כתבים אלו, ובמיוחד עשרה פרקי משנה, כשהיה בן י"ג שנים, נראה לי כגוזמא בעלמא'. הרב שריקי דחה את דברי בניהו מצד הסברא. אבל כבר מניתי במקום אחר (בספרי, עמודים בשער, לעיל הערה 14, עמ' 58-66) כמה וכמה מחברים שכתבו חיבורים טרם שהגיעו לגיל עשרים, ומהם שהיו גם בני י"ג שנים, ואין "נראה לי כגוזמא" עומד כנגד מחברים אלו. אלא מאי? אולי נאמר שדברי קבלה אינם בכלל זה, והרב שריקי באומרו שזו גוזמא בעלמא כוונתו הייתה רק לחיבור ספר העוסק בחכמת הקבלה בגיל הילדות. אבל גם אם נניח כדברי הרב שריקי שאין רמח"ל מסוגל לחבר ספר בקבלה בהיותו בן י"ד שנים, דומה שגם הוא יודה שאם אין מדובר בכתיבת ספר, אלא רק בלימוד ובהבנה, אזי ילד בהיותו בן ארבע וחמש יכול להיות מופלג באלו, ואם כן גם רמח"ל בכלל זה. וכבר מצינו אצל גדולי ישראל שבגיל ארבע וחמש הפליאו בידיעותיהם, והדברים ידועים.

ואולי הכרותו של רש"מ עם רמח"ל לא היתה אישית, אלא שהם החליפו אגרות זה עם זה, ועל ידי כך עמד רש"מ על גדלותו. אכן באגרת שלפנינו כתב רש"מ: "הייתי מקריב קרבן תודתי על כל טוב אשר גמלתני אחר סמוך לקבלת תשובתך", לאמור, אגרתו של רמח"ל הייתה תשובה על אגרת קודמת של רש"מ, ונמצא שהם החליפו ביניהם כבר כמה אגרות.

יתר על כן. מה כוונת רש"מ בכותבו "קרבן תודתי על כל טוב אשר גמלתני"? מה נתן רמח"ל לרש"מ שבגלל זה על רש"מ להודות לו? נראה שהדבר מתברר בדברי רש"מ הללו: "הן הראתני את גדלך ואת ידך החזקה להתפלל בעדי אל מלך יושב על כסא רחמי"ם] יעמידני על קו הבריאות והחיי"ם]". לאמור, רש"מ מודה לרמח"ל על כך שזה התפלל עבורו לרפואה שלימה. יתכן שבאגרת שבה ביקש רמח"ל על השליח הוא הוסיף גם שהוא מתפלל עבור רש"מ, או שהוא כתב דברים אלו באגרת קודמת, וכבר כתבתי שלא כל האגרות שקבל רש"מ נרשמו בפנקס. והדבר אינו מוכרע.

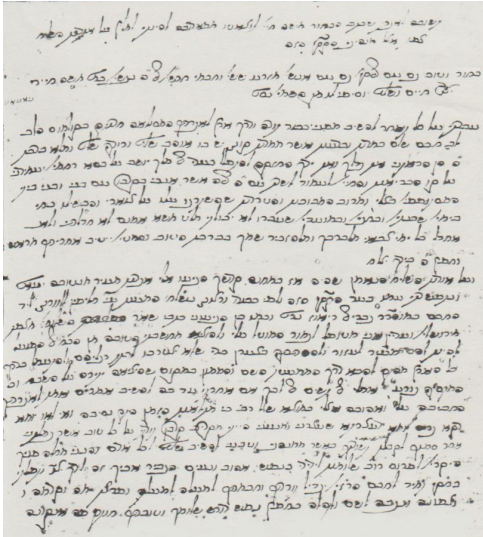
האגרת

תשובה לאגרת שכתב הבחור משה חיי"ם] לוצאטו מפדובה, הייתי למליץ על אודות השליח צפת אצל מנהיגי הקק"י [=הקהילת קודש ישראל] הזה. בחור וטוב גם עם אלקי"ם], גם עם אנשי"ם], מזרע ישישי"ם], וחכמי חרשי"ם], אל ה' נגשי"ם],²¹ כמ'ר] משה חיים וכו', חיים ושלו"ם] יוסיפו לו מן השמי"ם] וכו'.

עברתי על כל תאחר להשיב מפני כבוד תורה ודרך ארץ לאגרתך המסולאה, חרותה בקולמוס הלב, לב חכם, שלם במדות ובדעות, אשר ממדת קונך יש בו, אוהב שלו"ם] ורודף שלו"ם] ומלא ברכת ה'. הן הראתני את גדלך ואת ידך החזקה להתפלל בעדי אל מלך יושב על כסא רחמי"ם] יעמידני על קו הבריאות והחיי"ם], לעמוד לשרת עם ה' אלה אשר אנכי בקרב, עם בני ובני ביתי המסתופפי"ם] בצלי, ומרוב המבוכות והטרדות שהשתרגו עלו על צוארי והכשילו כחי בימי"ם] שבינת"ם] ובחגי"ם] ובמועדי"ם] שעברו לא יכולתי מלט משא. אמנם לא חדלתי ולא אחדל כל ימי צבאי מלברכך ומלהזכיר שמך בברכת הטוב והמיטי"ב], יטיב אחריתך מראש, וחפץ ה' בידך יצלח.

ועל אודות השליח הנאמן שהיה אז במחנה קדשך, הגיעו אלי אגרות מעיר מנטובה יע"א, ונתפשרתי עמו בעד הקק"י הזה, ולפי כבודו ורצונו נשלחו המעות

21 פתיחה זו דומה לפתיחת מכתבו של ר' שמשון לרמ"ח בענין נחמיה חיון: "חכם חרשים, מגזע ישישים, אלי תרשישים, אל ה' נגשים, צדיקים חסידים וקדושים, כלם אנשים, אלופים וראשים, זה משה האיש קנאי בן קנאי". ראה זנה, חליפת (לעיל הערה 2), עמ' קע.

ע"י חליפין לליורנו ליד החכם כמוהר"ר גבריאל ריאז²² נר"ו. וכמו כן הגיעוני כתבי שאר השלוח'ים] מצפת, מירושל'ים], ועדיין אנכי מטופל לגמור המוטל עלי ולהוציא מחשבתי הטובה מן הכח אל הפועל, להיות להם מעיר לעזוה, ולהסתפק בצערן, כדי שלא יצטרכו לכתת רגליהם ולהתעמל בדרך כל הארץ מהתם להכא, דרך הממעטת השם והממוון, במקום שהיציאה יתירה על השבח וכל המוסיף גורע.

אחיל²³, אל תשים אל לבך אם אחרתי עד כה להשיב אמרים²⁴ אמת לאגרתך החביבה עלי ואהובה אצלי כמוצא שלל רב, כי מתלאות הזמן היתה נסיבה, ואי לאו יומא דקא גרים, יומא דעצרתא שעצרני ומנעני, הייתי מקריב קרבן תודתי על כל טוב אשר גמלתי אחר סמוך לקבלת תשובתך, כאשר ממנהגי וטבעי להשיב שלוח'ים] לכל אדם.

והנני מחלה פניך היקרי'ים] לפרוס רוב שלומות לידידי כנפשי אהוב ונעים הגביר אביך זה ילדך²⁵ יצ"ו. ותפילתי בחקי תמיד לחכם הרזי'ים] יגדיל תורתך וחכמתך למעלה למעלה, ופרצת ימה וקדמה צפונה ונגבה לשם ולתהלה. כחפץ נפש דורש שלומך וטובתך, חותם פה אגקונה בס' [דר] והיה ברכה²⁶ שנת התפ"ה.

22 ראה עליו בספר תולדות גדולי ישראל וגאוני איתליה שדדפס עם חיבורו של ר"ח נפיש הקרא ז"כר צדיקים לברכה, טריאסטי, תרי"ג, עמ' 70, אות ה. ר' גבריאל בא לארץ ישראל להשתטח על קברי צדיקים ונפטר שם. ראה ב' קלאר, רבי חיים אבן עטר עלייתו לארץ ישראל, ירושלים, תשי"א, עמ' פד, ובהערה 142 ציין קלאר עוד פרטים לתולדותיו.

23 על פי הכתוב: "ותאמר אל גברתה אחלי אדני לפני הנביא אשר בשמרון" (מלכים ב ה, ג), וכתב רש"י: "לשון ויחל משה (שמות לב, יא) בקשות כל המתפללים עליו יהיו שיבא הנס לפני הנביא."

24 על פי משלי (כב, כא), ולכן אין להגיה: אמרי אמת.

25 קשה לקרוא מילה זו, ואפשר לכאורה לקרוא גם: הולידך, אבל העתקתי כך על פי משלי (כג, כב).

26 פרשת לך לך (בראשית יב, ב). באותה שנה פרשת בראשית חלה בשבת "באמרחשון (17 אוקטובר 1724).

משמעותה

נניח לשאלה מה ידע רש"מ על רמח"ל טרם שקיבל אגרת זו, וננסה לבדוק מה אנו יכולים ללמוד מדברי רש"מ על יחסו לרמח"ל מרגע זה ואילך. בראשית דבריו כתב רש"מ: "עברתי על כל תאחר להשיב מפני כבוד תורה ודרך ארץ לאגרתך המסולאה". יש כאן התנצלות של רש"מ שלא השיב בזמן לאגרתו של רמח"ל, וכאילו עבר בכך על "בל תאחר"²⁷, על כבוד תורה וגם על דרך ארץ. "כבוד תורה" הוא כנראה כבוד תורתו של רמח"ל, או שמא נאמר שהוא כבוד תורתו של רש"מ, שהרי לא נאה לרב ידוע המייצג את התורה לנהוג כך²⁸.

יש לשים לב ללשונו של רש"מ ביחס לרמח"ל: "אגרתך המסולאה, חרותה בקולמוס הלב, לב חכם, שלם במדות ובדעות, אשר ממדת קונן יש בו, אוהב שלו[ם] ורודף שלו[ם] ומלא ברכת ה'". אלו אינן מליצות בלבד. יש כאן הערכה עמוקה לדמותו של רמח"ל. אבל אין זה הכל. לאחר כמה שורות כותב רש"מ: "אמנם לא חדלתי ולא אחדל כל ימי צבאי מלברכך ומלהזכיר שמך בברכת הטוב והמיטיב[ב], יטיב אחרייך מראש, וחפץ ה' בידך יצלח". הפלא ופלא, רש"מ מבטיח שכל ימי חייו הוא יברך את רמח"ל ויודה לו. האם זו מליצה גרידא? וכי לא די לו לרש"מ במה שכתב עד הנה? ולא די לו לרש"מ באלה, אלא שהוא חותם את אגרתו: "ותפלתי בחקי תמיד לחכם הרזי[ם]", יגדיל תורתך וחכמתך למעלה למעלה, ופרצת ימה וקדמה צפונה ונגבה לשם ולתהלה". ויש עוד לשים לב לביטוי "חכם הרזים" - על מה ולמה השתמש רש"מ בדוקא בביטוי זה? האם אין כאן רמז, והרבה יותר מרמז, שרש"מ מכיר היטב את גדולתו של רמח"ל ואת שליטתו בתורת הסוד? לאור כל האמור, נראה לי שרש"מ

27 "בל תאחר" הוא ביטוי המבוסס על האמור בתורה "כי תדור נדר לה' אלקיך לא תאחר לשלמו" (דברים כב, כג). חז"ל דרשו (ראש השנה ה, ב ובמקומות נוספים) את הפסוק ואת האיסור של לא תאחר כמוסב על עניינים נוספים מלבד נדר. בספרות חז"ל מקובל לומר בקיצור "בל תאחר", כאשר הכוונה ל"לא תאחר".

28 לכאורה נראה יותר שכוונתו לומר, כי מפני שהוא היה עסוק בענייני קהלו, וכמו שכתב בהמשך דבריו: "ומרוב המבוכות והטרדות שהשתרגו עלי על צוארי והכשילו כחי בימי[ם] שבינתי[ם] ובחגי[ם] ובמועדי[ם] שעברו, לא יכולתי מלט משא". אבל הבה נשווה זאת עם דברי רש"מ בתשובתו לר' אלישע הסמוכה לאגרת שלנו: "ימים חלפו למו קבלתי בסבר פני[ם] יפות פני[ם] שוחקות אגרתך החביבה עלי, ונשנית פעם שני"ה ככתבה וכלשונה להע[י]רני משנת עצלותי ותרדמת שתיקתי, ורעיוני יבהלוני להשיב מפני הכבוד, לא יכולתי, כי רבו משערות ראשי טרדותי, שבפרט בימי[ם] שבינתי[ם] ובחגי[ם] ובמועדי[ם] שעברו שהוכר[ח]תי לצאת ולבוא לפועלי ועבודתי עבודת שמי[ם]... דומה אפוא שכוונת רש"מ היא שעליו להשיב לשואל מפני הכבוד. אבל ביחס לרמח"ל על רש"מ להשיב לו מפני כבוד התורה וגם מפני דרך ארץ, ודרך ארץ לגבי רמח"ל היינו מפני הכבוד הנזכר בדברי רש"מ לר' אלישע.

עמד על טיבו וגדולתו של רמח"ל לפחות באותה העת, אם לא שנים קודם לכן. ועתה נפנה להתיחסותו ומעורבתו של רש"מ בפולמוס. ביום ה' באלול תפ"ט כתב ר' יקותיאל גורדון אגרת לר' מרדכי יפה מווינה ואגרת לר' יהושע השיל אב"ד ווינה, שבהן הוא מספר את נפלאות רמח"ל. מכאן ואילך התפתח הפולמוס, שמעוררו העיקרי הוא ר' משה חאגיז (להלן: רמ"ח). אין כאן המקום לתאר את השתלשלות העניינים במדוייק. כל שאנו צריכים לדעת הוא שרש"מ לא היה מעורב מיד בתחילת הפולמוס. רק בסוף אדר שנת ת"ץ, כאשר ראה רמ"ח כי רבני ויניציאה אינם פועלים בעניין כפי שלדעתו הם צריכים לפעול, הוא החליט לערב גם את רש"מ. בכ"ה באדר שנת ת"ץ משגר רמ"ח את אגרתו הראשונה לרש"מ²⁹, ורש"מ עונה לו באגרת שנשלחה בסוף ניסן³⁰. באגרת תשובתו מספר רש"מ לרמ"ח כי הוא שמע על מה שמתרחש בפדובה מהשד"ר ר' ישראל רפאל קמחי:

ולחש באזני מקצתן של דברים אשר ראו עיניו בהיותו שם בחדש תשרי שעבר, בהן ולא רפיא בידיה, ולקח איזה קונטרסי התיקונים כדי להראותם בחזרתו לשלום אל הרב החסיד מומחה ובקי בחכמת האמת מורנו הרב ר' יעקב וילנא ר"מ נר"ו למען יצרפם וילבנם במצרף חכמתו וכור בחינתו לברור האוכל מתוך הפסולת והאמת מן השקר אם המצא ימצא בהם.

הוא מספר לו שגם הייתה למראה עיניו אגרתו של ר"ב לחכמי ויניציאה, והוא אינו כל כך מרוצה מדברי ר"ב. הצעתו היא שיש לשגר אגרות לכמה חכמים, ובמיוחד לר' דוד פינצי רבה של פדובה, שיבדקו את הדברים ויאמרו מה יש לעשות. לא אאריך יותר בתיאור המשך מכתבו של רש"מ, כי כבר עד הנה אנו רואים שרש"מ מתיחס אל הפרשה באופן ענייני, ולא נחלץ להגנתו של רמח"ל.

יתר על כן. בהמשך דבריו הוא כותב:

לא אכחד מאדוני חכם כמלאך אלקים שרוב הדברים שהעיד בעל הדבר על עצמו והעידו אחרים עליו תמוהים הם בעיני, וכמו זר נחשבו, וכמעט אומר שהם מכת הנמנע.

ניתן להבין הערכה זו, שהרי היא אינה סותרת את מסקנתנו לעיל. אכן רמח"ל נועד לגדולות, אבל הדברים שהעידו עליו עתה הם דברים שאינם בתחום השכל וההבנה. אלא שבהמשך דבריו כתב רש"מ דברים נוספים על רמח"ל, הנובעים לכאורה מהיכרותו עמו:

מעיד אני עלי שמים וארץ שעשתונותי יבהלוני על התפארות סדר שבחים נוראים ומבהילים המגיעים עד כסא הכבוד לרך בשנים, פלג גופא, על אדמת

29 אוסף אגרת נה, עמ' קכה-קכז; אגרות עמ' קפ-קפג.

30 שם אגרת נו, עמ' קכז-קל; אגרות קפג-קפז.

נכר, אשר מנעוריו ילדי נכרים הספיקוהו, ומה זה היה לבן כיס³¹, נושא ונותן בפרקמטיא בשווקים וברחובות, ועודנו מובלע בין האנשים, ודעתו מעורבת בין הבריות, אם לא שאת אשר יבחר לו הבוחר בעמו הקריב אליו ברצונו הפשוט, ובהדי כבשי דרחמנא למה לן.

כאן נאמרים דברים קשים על רמח"ל: "פלג גופא, על אדמת נכר, אשר מנעוריו ילדי נכרים הספיקוהו" ועוד. ראשיתו של המשפט עוד ניתן להבנה, שכוונתו שרמח"ל רווק וחי בחו"ל ולא הגיוני שיגיע להשגות כאלו. אבל ההמשך, "מנעוריו ילדי נכרים הספיקוהו" - טענה שמגיל צעיר רמח"ל למד חוכמות זרות ולכן לא יתכן שיגיע להשגות הנ"ל, יכול להיאמר רק על ידי אדם שמכיר את רמח"ל מנעוריו. וכי כך הכירו רש"מ? וכי לא ראינו באגרתו לעיל את התרשמותו הבלתי רגילה מרמח"ל? הדברים תמוהים. ואכן ר"מ שריקי עמד על הזרות שיש במשפט זה, וכך כתב³²:

וזה³³ שקר גמור. ראה עדותו של מהר"י באסן בהתייחסו לדבריו של הרב מורפורגו באגרת ס"ה³⁴: "וכמו כן למורפורגו אשר הוסיף להוציא דבת שקר עליך להמבורגו לאמר אשר מנעוריך ילדי נכרים השפיקוך [הספיקוך]".

ר"מ שריקי שלא הכיר את אגרתו הראשונה של רש"מ, סמך את דבריו רק על עדותו של ר"ב, ואנו שראינו את דברי רש"מ עצמם, תמהים שבעתיים.

אבל נראה שפשרם של דברים כך הוא. בשנת תס"ד נדפס בוויניציאה ספר 'עץ הדעת' בעילום שם המחבר, אבל ברור לכולם שהמחבר הוא ר' שמשון מורפורגו³⁵. עניינו של ספר עץ הדעת מפורש בשער הספר: "והוא תוספת ביאור לבחינת עולם שחיבר ר' ידעיה הפניני" וכו'. במקום הקדמה הדפיס המחבר בראש הספר: "פתשגן כתב המחבר, אל רעהו מדבר". לאמור, המחבר חיבר את הספר כדי להדריך את ידיו בדרך הישר והמוסר, משום שהמצב המוסרי של הדור לקוי ביותר (דף ב רע"א):

ראיתי בני האדם והנם נטושים על פני הארץ לשלול שלל צבעים, כלים מכלים שונים... תענוגות בני אדם... תוף ונבל ויין משתיהם, לראות שהם בהמה המה להם, ובילדי נכרים יספיקו...

31 מליצה על פי הפסוק: "מה זה היה לבן קיש הגם שאול בנביאים" (שמ"א י, יא), שכוונתה שרמח"ל עוסק בדברים אחרים אבל לא בלימוד תורה.

32 אגרות, עמ' קפו הערה 242.

33 הטענה של רש"ם נגד רמח"ל ש'מנעוריו ילדי נכרים הספיקוהו'.

34 אוסף עמ' קמה-קמו; אגרות עמ' רח.

35 ראה מ' בניהו, "'עץ הדעת" לרבי שמשון מורפורגו', עלי ספר, ו-ז (תשל"ט), עמ' 129-144.

מצב גרוע זה קיים, בין השאר, כי אין מורה ומדריך, וגם אלה המורים המלמדים אין להסתמך על תורתם (שם ע"א):

ורעה עוד מזאת, מאין איש שם על לב להציל ממוקשי מות נפשות עוללים נקיים, ללמדם ספר מוסר השכל, למען ישמעו ולמען ילמדו ליראה הצנע לכת... ונגש אל השופט המלמד דעת... הנה על שקר הוא בוטח... מוסר הבלים דברי פי חכם בעיניו...

לכן קם המחבר ועשה מעשה וחיבר פירוש לספר בחינת עולם. ספר בחינת עולם. הרי הוא כדברי המחבר (ב ע"ג) "מעשה ידי אדם גדול ורם", אלא שהוא קשה להבנה. לכן באמצעות הפירוש שכתב המחבר (ב ע"ד) "בו האמת יורה דרכו, להלוך נכחו, והיה לך לעינים למען תשכיל בכל אשר תעשה".

דומה שעמדנו על עניינו של הספר, אבל יש עוד דברים בגו. לאחר דבריו החריפים בראש הספר מדפיס המחבר (ג ע"א): "אזהרת ראשית אל עין הקורא". כדי שנדע על מה רואה המחבר להזהיר את הקורא, נעתיק מעט מראש דבריו:

קורא נעים, הנה באתי להשכילך בינה, כי ישרים דרכי הפילוסופיאה הטבעית, וצדיקים המפלסים מעגליהם במאזני צדק ילכו בם הלוך ואור עד נכון היום, ופושעים ההולכים אחר מחשבותיהם יכשלו בם ונוקשו ונלכדו...

בפתיחה זו אתה עומד על עיקר דבריו של המחבר. הפילוסופיאה היא חרב פיפיות. היא יכולה להעלות את האדם מעלה מעלה, אבל היא יכולה גם להכשילו. המחבר מאריך בדבריו ואנו נקצר. בהמשך דבריו (ג ע"ב) אתה שומע בבירור מה כוונתו:

אם מקרה³⁶ הקבלה האלקית גם הפילוסופיאה יקרה (עוז³⁷ היא לעם בני ישראל, ואת צנועים חכמה, ובאו בה פריצים וחללוה, נתנוה שוממה למשל ולשנינה בפי עוללים ויונקים, ותמיד על³⁸ היום שמו ית' מנואץ, שפתי נבון למדו לקח, שפתי נעים זמירות ישראל כ"ר ממונים³⁹ פראנשיס, בשירו נחמד וטוב להשכיל תחלתו הקבלה תתן קולה)...

ואכן בסוף הספר הדפיס המחבר את שירו של ר' יעקב פראנשיס, שהוא שיר חריף נגד העוסקים בקבלה⁴⁰. אמנם יש לדעת, וכן גם עולה מדברי רש"מ, ששניהם אינם

36 צ"ל: יקרה. ואולי 'אם' ט"ס וצ"ל 'את', ויש לנקד 'מקרה' בחיריק תחת האות ובשווא תחת האות ק, כלומר מה שקרה לקבלה יקרה גם לפילוסופיאה. היינו, הדרדרות לומדיה כתוצאה מלימודם.

37 הסוגריים במקור. הכוונה שהקבלה עוז היא וכו'.

38 צ"ל: כל.

39 נראה שצ"ל: יעקב. כלומר, כבוד רבינו יעקב פראנשיס.

40 ואכן חכמים תקפו את ספר עץ הדעת משום שיצא נגד לימוד הקבלה, ודי לציין לספר אמונת

מתנגדים לעיסוק בקבלה באופן מוחלט⁴¹, אלא שלדעתם העוסקים בקבלה צריכים להיות אנשים חכמים, מיושבים בדעתם, שלא יגיעו ממנה למסקנות שאינן נכונות⁴².

יש להוסיף כי רש"מ עצמו למד באוניברסיטת פדובה, וכבר כתבנו לעיל שהוא הוכתר "בכתר הרפואה והפילוסופיה". הוא הכיר היטב את הלך הרוח באוניברסיטה, את המגע של היהודים הלומדים בה עם התרבות הזרה, ואת הסכנות האורבות לפתחם. לא זו בלבד, אלא שכמרי הכנסיה ניסו בכל כוחם להעביר את היהודים על דתם, והם עשו זאת באמצעות ויכוחים, ופרסום דברי קטרוג ושנאה נגדם. חלק מהכמרים אף ניסו למצוא תימוכין בספרות הקבלה, באמצעות פרשנות מעוותת משלהם למקומות סתומים בזהרה. צא וראה שסמוך לחיבור ספרו 'עץ הדעת' כתב רש"מ בהיותו עוד בפדובה ספר ויכוח עם הכומר ביניטלי⁴³. אם נצרף לכל זה גם את האירועים שאירעו באותה תקופה עם נחמיה חיון, הרי ברי שרש"מ חושש מאוד מלימוד ושימוש בקבלה. לימוד ועיסוק בחכמה זו הוא מסוכן מאוד, ויכול להוציא את האדם מדרך הישר.

אמת, הוא הכיר את רמח"ל ואת דרכו בהיותו בפדובה⁴⁴. הוא גם מכיר מחליפת אגרות עמו. הוא גם יודע שרמח"ל עוסק בקבלה, ודוקא משום כך כתב לו: "ותפלתי בחקי תמיד לחכם הרזי"ן], יגדיל תורתך וחכמתך למעלה למעלה". התפילה אינה רק שימשיך ללמוד, אלא התפילה היא גם, ואולי בעיקר, שלימוד הקבלה לא ישפיע עליו לרעה, ולא יגרום לו לסטות מדרך הישר. אלא שעתה, משקיבל את מכתבו של רמ"ח, סבור היה רש"מ שאכן הקבלה השפיעה עליו לרעה. יש לשים לב שדבריו על רמח"ל "אשר מנעוריו ילדי נכרים הספיקוהו", הם אותם דברים ממש שכתב בפתחתו לעץ הדעת, וכפי שהעתקנו לעיל. לאמור, מדובר כאן בחשש של השפעה של תרבות זרה, שגרמה להשפעה רעה על לימוד חכמת הקבלה. רש"מ יודע שרמח"ל למד קבלה מנעוריו, וחושש שהיא השפיעה עליו לרעה. הרי הוא "פלג גופא", לאמור איש צעיר שעדיין אינו נשוי, "על אדמת נכר", נמצא בעיר פדובה שמרובות בה השפעות זרות, ועל כן יתכן שלימוד הקבלה השפיע עליו לרעה.

חכמים שכתב ר' אביעד שר שלום באזילה, שבפרק כב האריך ותקף את עץ הדעת ואת שירו של פראנסיס.

41 על הוויכוח בדבר לימוד הקבלה שעבר בין ר' יעקב וחכמי דורו, ראה, פ' נוה, כל שירי יעקב פראנסיס, ירושלים, תשכ"ט, מבוא, עמ' 91-100.

42 ראה גם את דברי רש"מ בספרו שו"ת שמש צדקה, יו"ד סי' סא.

43 ראה מ' בניהו, 'ספר הוויכוח שלרבי שמשון מורפורגו עם הכומר ביניטלי', עלי ספר, ח (תש"מ), עמ' 87-94. בהערה 1 הפנה בניהו לספרות נוספת המתארת את מקומה של הקבלה בפעולות ההסתה של הנצרות.

44 בניהו (לעיל הערה 1), עמ' קלז-קלח, סבור שלרש"מ היתה ביקורת על יהודי פדובה, ובכלל זה גם חלק מהרבנים, משום שעשו את לימודי הפילוסופיה והמדעים עיקר, והזניחו את לימודי התורה.

ואכן בסופו של דבר, לאחר שרמח"ל נשבע בג' באב ת"ץ לא לחבר חיבורים על פי המגיד, כתב רש"מ לרמ"ח אגרת בסוף חודש אב, ושמו לספר לו⁴⁵:

ואחרי שהטה [רמח"ל] אזן שומעת דברי חכמים ביראת חטא וענוה ובמסוה הבושה אשר על פניו, נדון אותו לכף זכות, שאם עינו הטעתו, או פעל ועשה ע"י יחוד מן היחודים וליביה אנסיה, כוונתו רצויה לשמים, וסופו הוכיח על תחילתו שלא גבה לבו ולא רמו עיניו להשתרר ולהתפאר ללכת בגדולת ונפלאות ממנו.

כלומר, החשש של רש"מ היה שרמח"ל השתמש בקבלה באופן שאינו ראוי. אבל הוא נוכח לראות ש"סופו הוכיח על תחילתו" שלימוד הקבלה שלו היה כראוי, ולכן המעשים המיוחסים לו, שעשאו בחכמת הקבלה והם אינם ראויים, נובעים מטעות או מאונס, אבל הוא הולך בדרך הישר.

* * *

אמנם כידוע הפולמוס לא תם, האש התלקחה מחדש במלוא עוזה, וכדי להפסיק את ההתנכלויות כלפיו עבר רמח"ל בסוף שנת תצ"ד לאמסטרדם. בשנת תק"ג עלה ארצה, ובקיץ תק"ד⁴⁶ נפטרו הוא ואשתו ובנו היחיד במגפה. תנצב"ה.

45 אוסף, אגרת עו, עמ' ריג-ריד; אגרות עמ' רלג.

46 או תק"ו או תק"ז, ואכמ"ל.

הגיליון מוקדש לעילוי נשמת האי גברא רבא

הרב פרופ' יהודה לוי ז"ל

גרמניה, א' בשבט תרפ"ו - ירושלים עיה"ק, י"ד בסיון תשע"ט
תלמידים של הרב יוסף ברויאר, הרב אהרן סלוביצ'יק והרב יצחק הוטנר זצ"ל
תלמיד חכם מופלג, ומומחה בינלאומי לאלקטרו-אופטיקה
רקטור ביה"ס הגבוה לטכנולוגיה ('מכון לב') אחרי פרופ' זאב לב ז"ל
מחבר הספרים החשובים שערי תלמוד תורה, זמנים כהלכה, מול אתגרי התקופה
פירוש 'קב ונקי' על סדר זרעים של הירושלמי ועוד
עסק בצרכי ציבור באמונה והרביץ תורה בכתב ובעל-פה
שילב באופן מושלם תורה ומדע, פשטות וצניעות, אהבת הבריות וחיבת הארץ
ידיד קרוב של ישיבת שעלבים ושל 'המעין'
בו פרסם במהלך השנים כמה מאמרים חשובים ביותר
תנצב"ה